

Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het Compromis der Edelen*

H. F. K. VAN NIEROP

De aanbidding van het smeekschrift der edelen is een van de episodens uit de Nederlandse geschiedenis die nog steeds tot de verbeelding spreekt. Op 5 april 1566 boden ongeveer tweehonderd lagere edelen de landvoogdes Margaretha van Parma in haar paleis in Brussel een petitie aan, waarin zij om matiging van de strenge anti-ketterrijwetgeving verzochten. Een aantal hoge edellieden, verenigd in een Liga tegen Granvelle, had al eerder aangedrongen op een zekere mate van religieuze tolerantie. In oktober 1565 maakte Filips II echter duidelijk dat de anti-ketterrij wetgeving in zijn volle strengheid ten uitvoer gebracht moest blijven worden. Dat was het moment voor de lagere adel om het initiatief over te nemen. In december van dat jaar verenigden zich enkele edelen in Brussel in een eedverbond of *compromis*, dat zich ten doel stelde de regering er toe te brengen de 'inquisitie', zoals het geheel van maatregelen tegen religieuze dissenters genoemd werd, af te schaffen. Ofschoon de meeste initiatiefnemers van het Compromis de evangelische beweging waren toegedaan, trad nadien ook een groot aantal gematigde katholieken toe. Zij wilden geen hervorming van de kerk, maar slechts verdraagzaamheid jegens andersdenkenden¹. Het programma werd uiteindelijk onderschreven door meer dan vierhonderd edelen, afkomstig uit de meeste Nederlandse gewesten². Mede op aandringen van de prins van Oranje besloot men zich voorlopig op vreedzame wijze tot de regering te richten. Maar Margaretha's bezorgdheid was niet zonder grond. Hoewel de edelen haar paleis ongewapend betraden, bestond toch de impliciete dreiging dat zij geweld zouden gebruiken indien hun actie geen resultaat mocht hebben. Het resultaat was dat de landvoogdes enkele dagen later beloofde dat ze de activiteiten van de 'inquisitie' zou doen staken en de ketterplakkaten buiten werking zou stellen, totdat de koning een definitieve regeling zou hebben ontworpen.

Waarschijnlijk was het de staatsraad Berlaymont die reeds tijdens de aanbidding van het smeekschrift de edelen als *gueux* of bedelaars betitelde. Deze mededeling gaat terug op het verslag van de Antwerpse stadspensionaris Jacob van Wesembeke; de meeste geschiedschrijvers hebben hem hierin gevolgd³. Wesembeke was echter niet

* Een Engelse versie van dit artikel verscheen in *European History Quarterly*, XXI (1991) 419-443.

1 J. J. Woltjer, 'De vredemakers'. *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIX (1976) 299-321; A. Duke, 'Salvation by coercion. The controversy surrounding the 'Inquisition' in the Low Countries on the eve of the Revolt' in: *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen, 1990) 152-174.

2 F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1906-1924) II, 567, n. 1; G. Bonnevie-Noël, 'Liste critique des signataires du Compromis des Nobles', *Vereeniging voor de geschiedenis van het Belgisch protestantisme*, 5e reeks, III (1968) 80-110.

3 C. Rahlenbeck, ed., *Mémoires de Jacques de Wesembeke* (Brussel, 1859) 189; A. Wauters, ed., *Mémoires de Viglius et de Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Brussel, 1858) 140-147, 302-311; Pieter Bor, *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandscher oorlogen* (4 dln.; Amster-

aanwezig bij de aanbieding van het smeekschrift. Het is daarom niet geheel zeker of Berlaymont inderdaad de geestelijke vader van de geuzennaam is geweest⁴. Het staat echter wel vast dat dit woord vrijwel direct gebruikt is om de edelen aan te duiden; en het is op zijn minst aannemelijk dat een of meer leden van de regering hiervoor verantwoordelijk waren. Op zich zelf beschouwd was dit niet zo vreemd. Het was een volstrekt gebruikelijke en geaccepteerde tactiek tegenstanders in diskrediet te brengen door hen een stigmatiserend etiket op te plakken⁵. In een latere fase van de Opstand werden de Spanjaarden bijvoorbeeld voor 'spekken' uitgeschilden, hetgeen precies hetzelfde betekende: 'zwerwers' of 'bedelaars'⁶. Het is echter veel minder duidelijk waarom de oppositie zich deze scheldnaam toeëigende en hem omvormde tot een ere naam — een 'geuzennaam'. Al snel kreeg het woord een bredere betekenis: niet alleen de leden van het Compromis, maar alle aanhangers van de kerkelijke en politieke oppositie werden *gueux* of geuzen genoemd. In de jaren die volgden waren het vooral de calvinisten die zich 'geuzen' noemden⁷.

Het is minder bekend, maar zeker zo intrigerend, dat de edelen zich niet alleen 'geuzen' noemden, maar de rol van bedelaars ook daadwerkelijk uitbeeldden. Enkele dagen na de aanbieding van het smeekschrift namen ze tijdens een feestelijke maaltijd in een wonderlijke, tegelijk plechtige en speelse ceremonie officieel de naam 'geuzen' aan, waarbij ze gebruik maakten van de uiterlijke kentekenen van bedelaars, zoals eenvoudige houten napjes en bedelaarstassen. In het volgende zal ik proberen duidelijk te maken dat de leden van het Compromis met behulp van deze beeldtaal specifieke mededelingen over zichzelf en hun politieke programma tot uitdrukking brachten. Deze boodschap moest in beginsel begrijpelijk zijn voor tijdgenoten, die de symbolische voorstellingswereld van de edelen deelden. Maar omdat ze in een soort code was gesteld, leidde ze ook tot grote verbazing en veel verwarring, die tot de dag van

dam, 1679-1684) I, 57-61; Emanuel van Meteren, *Historiën der Nederlanden en haar naburen oorlogen, tot het jaar 1612* (Amsterdam, 1652) 37-38; Florentius van der Haer, *De initiis tumultuum belgicorum ... libri duo* (Leuven, 1640) 314-317; Famianus Strada, *De bello Belgico decades duae* (2 dln.; Leiden, 1643) 1,206-216. Strada schreef vele jaren nadat deze gebeurtenissen hadden plaatsgevonden, maar hij beschikte over oorspronkelijke bronnen die sedertdien verloren zijn gegaan.

4 L. P. Gachard, 'Note sur l'origine du nom de gueux, donnés aux révolutionnaires des Pays-Bas dans le XVIe siècle' in: *Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas* (3 dln.; Brussel, 1890) I, 130-142, betwijfelde als eerste of Berlaymont de fameuze woorden gesproken heeft. H. Bruch, 'Hoe kwamen de geuzen aan hun naam?', *Spiegel historiael*, II (1976) 655-660, verwerpt de rol van Berlaymont en meent dat Brederode de naam 'gueux' heeft bedacht. Vergelijk ook: R. van Bastelaer, 'Sur l'origine de la dénomination des gueux du XVIe siècle' in: *Mélanges Godefroid Kurth* (2 dln.; Luik-Parijs, 1908) I, 261-271; J. D. M. Cornelissen, *Waarom zij geuzen werden genoemd* (Tilburg, 1936); M. Tóth-Ubbens, *Verloren beelden van miserabele bedelaars* (Lochem-Gent, 1987).

5 Cornelissen, *Waarom zij geuzen werden genoemd*, 2-3; P. Burke, 'Insult and blasphemy in early modern Italy' in: *The historical anthropology of early modern Italy* (Cambridge, 1987) 95-109.

6 K. W. Swart, 'The black legend during the eighty years war' in: J. S. Bromley, E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands, V, Some political mythologies* (Den Haag, 1975) 47; *Woordenboek der Nederlandse taal*, s. v. *spek*; E. Verwijs, J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek* (11 dln.; Den Haag, 1885-1941) s. v. *Spechaler*.

7 A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarneveldt* (Assen, 1974)320.

vandaag nog niet geheel is opgehelderd. Wat was de betekenis van de symboliek van de geuzenbeweging?

De analyse van symbolisch en ritueel gedrag staat tegenwoordig onder historici in de belangstelling⁸. Rituelen en symbolen zouden 'als een tekst' gelezen kunnen worden⁹. Deze semiotische of etnografische benadering kan wellicht ook licht werpen op de bedelaarssymboliek van de verbonden edelen. Tot noch toe heeft de mentaliteitsgeschiedenis zich bij voorkeur bezig gehouden met gebieden als het gezin, volkscultuur, religie en andere min of meer onbeweeglijke 'structuren'. Maar een onderzoek naar de voorstellingswereld, de beeldtaal en de wijze van communiceren van de verbonden edelen kan laten zien dat deze richting wellicht ook licht kan werpen op de platgetreden paden van de politieke geschiedenis.

Een dergelijk onderzoek moet beginnen bij een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving van hetgeen zich tijdens het geuzenfeestmaal heeft afgespeeld. Het meest levendige en gedetailleerde verslag van die gebeurtenissen is van de hand van Pontus Payen, een jurist uit Atrecht¹⁰. Payen was een gematigd katholiek en als zodanig een tegenstander van de onverzoenlijke godsdienstpolitiek van de koning. Aanvankelijk steunde hij de doelstellingen van het Verbond. Maar door de beeldenstorm van augustus 1566 voelde hij zich genoodzaakt zijn positie te herzien. Hij verafschuwde de Spaanse invloed op de regering, maar beschouwde de geuzenbeweging als de oorzaak van de burgeroorlog die zijn vaderland verscheurde. Zijn waardering voor de geuzen kan daarom bepaald gering genoemd worden. Hij was echter goed op de hoogte en probeerde een objectief verslag van de gebeurtenissen te geven. De meeste van zijn beweringen kunnen met behulp van andere bronnen worden gecontroleerd¹¹. Kort samengevat, vrij vertaald, en aangevuld met enkele gegevens uit andere bronnen, ziet de reconstructie van de gebeurtenissen er als volgt uit (zie voor de letterlijke tekst van Payen de bijlage aan het einde van dit artikel).

Nadat de edelen Margaretha's antwoord hadden ontvangen, verlieten ze het hof in uitgelaten stemming. En diezelfde avond (dat wil zeggen op 8 april 1566, de maandag voor pasen) vierden een stuk of driehonderd edelen hun overwinning met een overdadig feestmaal ten huize van de graaf van Culemborg, een van de initiatiefnemers van het Compromis¹². Toen de wijn de gemoederen goed had verhit, nam Hendrik van

8 Zie bijvoorbeeld L. Stone, 'The revival of narrative. Reflexions on a new old history', *Past and present*, LXXXV (1979) 3-24, herdrukt in *The past and the present* (Londen, 1981) 74-96; G. Iggers, *New directions in European historiography* (herz., uitg.; Londen, 1985) 175-205.

9 R. Darnton, *The great cat massacre and other episodes in French cultural history* (New York, 1984); C. Geertz, 'Deep play: notes on the Balinese cock fight' in: *The interpretation of cultures. Selected essays* (New York, 1973) 412-453; *Idem*, 'Thick description; toward an interpretative theory of culture' in: *Ibidem*, 3-30.

10 A. Henne, ed., *Mémoires de Pontus Payen* (2 dln.; Brussel-Den Haag, 1861) I, 139-143. Vergelijk J. L. Motley, *The rise of the Dutch Republic* (3 dln.; Philadelphia, s. a.) I, 556-561, die voor zijn verslag voornamelijk op Payen steunt.

11 Zie noot 3.

12 Het aantal van 300 edelen in Strada, *De bello Belgico*, I, 211, en L. P. Gachard, ed., *Correspondence de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (6 dln.; Brussel, 1848-1936) I, 409.

Brederode, de leider van het Verbond, het woord en vertelde hoe de heer van Berlaymont hen met de 'fraaie en eerbiedwaardige naam' van bedelaars had betiteld. 'Welnu', zei hij, 'als we dan bedelaars zijn, dan is het redelijk dat we bedelzakken dragen en uit bedelnappen drinken'; en op datzelfde moment bracht een van zijn pages hem een bedelaarstas die hij 'als een monnikenscapulier' over zijn hoofd trok¹³. Vervolgens nam hij met beide handen een grote vuile houten nap vol wijn, ledigde deze in één teug en riep met luide stem: 'ik drink op de gezondheid van de geuzen: *vive les gueux*'! Vervolgens deed ieder van de gasten om beurten de bedeltas om en dronk de nap tot de bodem leeg, en terwijl hij dronk, riep hele gezelschap uit volle borst: 'Leve de geuzen!' En zij zwoeren een eed dat zij hun bondgenootschap zouden handhaven en dat zij voor elkaar zouden leven en sterven, met wat Payen noemde 'une cérémonie la plus folie et ridicule dont jamais j'ouys parier'. Want degene die de bedeltas en de nap met wijn had, gooide wat zout in de wijn en sprak een rijmpje uit dat men daar ter plekke had geïmproviseerd:

*Par le sel, par le pain, par la besache,
Les gueux ne changeront quoy qu'on fasse.*

Kort na het feestmaal verschenen de edelen in het openbaar gekleed in een soort uniform. Ze droegen lange grijze mantels, zoals franciscaner monniken, en droegen kleine houten bedelnapjes aan hun hoeden en gordels. Ze lieten penningen gieten van lood en tin, die ze om hun nek droegen. De voorzijde vertoonde de beeltenis van de koning met daaromheen de woorden EN TOUT FIDELES AU ROY, de keerzijde twee handen (die volgens Payen 'trouw' betekenden) door een bedelzak gestoken met de rest van het devies: JUSQUES A PORTER LA BESACE. Ze noemden deze medaille de geuzenorde (*l'ordre des gueux*). En alsof dit alles nog niet wonderlijk genoeg was, schoren ze hun baarden af en lieten lange snorren groeien met de punten omhoog gedraaid, 'naar de Turkse mode'¹⁴.

De geuzennaam en de bedelaarssymboliek sloegen in als een bom. De bedelnapjes en geuzenpenningen werden onmiddellijk in het hele land overgenomen als tekenen van de politieke gezindheid van de dragers. Edelsmeden, zonder uitzondering minder begaafd dan de oorspronkelijke ontwerper, de Brusselse protégé van Granvelle Jacques Jonghelinc, konden de vraag naar kopieën van de geuzenpenning nauwelijks aan. Waarschijnlijk was het in de provincie niet altijd duidelijk dat de oorspronkelijke penningen van onedele metalen waren vervaardigd, want na verloop van tijd waren er

13 Een bedelzak *of bésace*, afgeleid van het middeleeuws latijn 'bisaccium', hetgeen letterlijk 'dubbele tas' betekent, bestond uit twee bij hun opening aan elkaar verbonden tassen. Hierdoor kon Brederode zijn hoofd door de opening steken en de tas als een soort poncho dragen, een tas op zijn borst en de andere op zijn rug.

14 Payen noemt de snorren niet, maar ze worden beschreven door een ooggetuige, kapitein Francesco Marchi uit Bologna, een edelman in Margaretha's dienst. L. P. Gachard, éd., *Correspondance de Marquërite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* (3 dln.; Brussel, 1867-1888) II, x: 'corne Turchi o Schiavi'. De snorren worden eveneens vermeld door Strada, *De bello Belgico*, I, 214: 'Turcarum more'.

Zilveren geuzenpenning 1566, toegeschreven aan Jacques Jonghelinc, Brussel (Leiden, Koninklijk Penningkabinet).

lieden die deze attributen van goud, zilver of ivoor lieten maken. En in modieuze kringen droegen de dames zelfs kleine houten napjes als oorhangers¹⁵. In juni schreef de proost Morillon vertwijfeld aan zijn patroon Granvelle over de populariteit van de geuzenbeweging:

l'on porte sans honte les médaillez des Geutz et leurs escuelles (sont) à vendre au diet Anvers; et l'on crie *Vive les Geutz*, ainsi que l'on souloit faire les pastéz chaudz et semblable chosez¹⁶.

Wat was de betekenis van dit alles? De symboliek was niet voor iedereen even duidelijk. In haar verslag aan Filips schreef Margaretha dat het woord *getz* (!) 'een naam is die ze onderling gebruiken, en dat men niet weet wat het wil zeggen, behalve dat het eigenlijk schelm of schooier betekent'¹⁷. Ze voegde eraan toe dat sommigen het woord met 'gothisch' in verband brachten, en dat weer anderen meenden dat het verwees naar de bereidheid van de leden van het Compromis hun eigendommen in dienst van de koning op te offeren. Joachim Hoppers, niet minder verbijsterd, schreef

15 E. Pouillet, Ch. Piot, ed., *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586)* (12 dln.; Brussel, 1877-1896) I, 307; 'Anteykeningen, gedaen van Broer Hendrik van Biesten, Orateur van de Minnebroeders binnen Amsterdam, op de nijeuwe mare en geschiedenis, dat geschiet is binnen en omtrent Amsterdam, sedert de jaere 1534 tot den jaere 1567; getrouwelijc gecomponiert', *De Dietsche Warande*, VII (1866) 532-533; Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghent 1566-1568*, F. van der Haeghen, ed. (5 dln.; Gent, 1872-1881) I, 37-38; G. van der Meer, 'Geuzenpenningen, napjes en kalebasjes', *De beeldenaar*, IV (1980) 91-95; vergelijk R. Fruin, 'Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog' in: *Verspreide geschriften* (10 dln.; 's-Gravenhage, 1900-1905) I, 386, en P. Burke, *Popular culture in early modern Europe* (New York, 1978) 260-261.

16 Pouillet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, I, 307.

17 Margaretha aan Filips, brief in code, 13 april 1566, Gachard, *Correspondance de Philippe II*, 1, 409: 'Que es un apellido que ay entre ellos, y no se sabe aun lo que quiere significar, mas de que getz es propriamente picaño'.

dat 'en ce temps fut imposé auxdicts conféderez le nom de *gueux* sans savoir à quelle occasion, ou par guy, et vault autant à dire, comme sans soing ou soulcy'¹⁸. Maar de meeste tijdgenoten brachten het woord *gueux* terecht in verband met bedelaars, vagebonden of schelmen. Hoewel de etymologie niet met volledige zekerheid is vastgesteld, wordt het woord meestal in verband gebracht met het middelnederlandse 'guit', dat de negatieve betekenis van schelm of schooier had¹⁹. Zowel tijdgenoten als latere historici verklaarden de naam 'geuzen' meestal door te wijzen op de haast spreekwoordelijke armoede van de adel in de zestiende eeuw. Zo ook Berlaymont, die volgens Payen het woord als volgt introduceerde:

Et comment, Madame, Vostre Altèze at elle crainte de ces gueux! N'at-elle pas considéré quelles gens ce sont! Ils n'ont pas été sages de gouverner leurs maisons, apprendront-ils au Roy et au Vostre Altèze à gouverner le Pays²⁰?

Ook een scherpzinnig waarnemer als Granvelle beschouwde de armoede deredelen als de voornaamste oorzaak van de opstand — na Gods wil, wel te verstaan²¹. Payen was van mening dat de meeste leden van het Verbond zo dwaas waren geweest hun goederen te verkwisten, zodat ze nog maar twee dingen konden doen: ofwel de goederen van anderen plunderen, ofwel met een bedelzak van deur tot deur uit bedelen gaan²². Hun visie werd op den duur door de meeste historici overgenomen²³.

Deze verklaring heeft echter één nadeel: de zestiende-eeuwse adel was over het geheel genomen allesbehalve arm²⁴. Evenmin waren de leden van het Verbond voorna-

18 Wauters, *Mémoires de Viglius et de Hopperus*, 311.

19 *Le Grand Robert de la langue Française: Dictionnaire alphabétique analogique de la langue Française* (9 dln.; Parijs, 1986) s. v. *gueux*; *Dictionnaire de la langue Française du seizième siècle* (7 dln.; Parijs, 1925-1967) s. v. *gueux*; *Woordenboek der Nederlandse Taal*, s. v. 'geus' en 'guit'. Een etymologische samenhang tussen 'geus' en 'hugenoot' is onwaarschijnlijk: vgl. Gachard, 'Note sur l'origine du nom de gueux', 141. Bruch, 'Hoe kwamen de geuzen aan hun naam', 660, meent ten onrechte dat *gueux* een ongebruikelijk woord was en alleen door Rabelais gebruikt werd in de betekenis van 'bedelmonnik'. Het woord werd echter zowel door Rabelais als door talloze anderen geregeld gebruikt met de normale betekenis van 'bedelaar'.

20 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 138.

21 H.H. Rowen, ed., *The Low Countries in early modern times* (New York, 1972) 27-29; Vergelijk Ch. Wilson, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands* (Londen, 1970) 47.

22 *Ibidem*, 143.

23 P. C. Hooft, *Nederlandsche historiën* (2 dln.; Amsterdam, 1703) I, 125; Hugo de Groot, *Nederlantsche jaerboeken en historiën. Sedert het jaer MDLV tot hetjaer MDCIX. enz.* (Amsterdam, 1681); R. Fruin, 'Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog' in: *Verspreide geschriften*, I, 288; R. C. Bakhuizen van den Brink, 'De adel' in: *Canons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog* ('s-Gravenhage, 1891) 49,71; P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (6 dln.; Amsterdam-Antwerpen, 1961 - 1962) I, 211; L. J. Rogier, *Eenheid en scheiding. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813* (Utrecht-Antwerpen, 1973) 34; J. en A. Romein, *De lage landen bij de zee. Geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandse volk* (Utrecht, 1949) 254; J. A. Faber, 'De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780. Structuren in beweging' in: D. P. Blok, e. a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983) V, 208.

24 De eerste die op de economische vitaliteit van de zestiende-eeuwse adel heeft gewezen, was H. A. Enno van Gelder: 'Friesche en Groningsche edelen in de tijd van de opstand tegen Spanje' in: *Historische opstellen aangeboden aan prof. dr. H. Brugmans* (Amsterdam, 1929) 78-94; *Idem*, 'De Hollandse adel in

melijk uit verarmde families afkomstig. Maar ook als ze arm waren geweest, zou het moeilijk te verklaren zijn waarom ze daar trots op zouden zijn. Payen wees er terecht op dat de edelen prat gingen op de naam bedelaars, 'qui toutes fois debvoit suffir pour les faire rougir de honte'²⁵. De vraag blijft derhalve: waarom juist bedelaars?

Om de volledige betekenis en alle mogelijke associaties van het woord *gueux* te begrijpen, moeten we meer weten over de beeldvorming van bedelaars in het zestiende-eeuwse Europa²⁶. Het beeld van de bedelaar was tweeslachtig. Aan de ene kant bleef het traditionele middeleeuwse, positieve beeld van de armen bestaan. Men zag hen als een wezenlijk deel van de gemeenschap. Ze waren het 'ware beeld van Jezus Christus' en ze vervulden een essentiële rol door de gelovigen te confronteren met het christelijke ideaal van de armoede²⁷. Dit beeld werd gepropageerd in orthodox-katholieke kringen, en natuurlijk vooral door de bedelorden. Maar daarnaast bestond bij de gegoeden in de samenleving vanouds een diep wantrouwen tegen randgroepen van allerlei pluimage. Het is mogelijk dat het negatieve beeld van de armoede aan het einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw nog aan betekenis won, in samenhang met de zeer reële toename van het aantal armen²⁸. Tegen het einde van de middeleeuwen werden armoede, werkloosheid en vagebonden in toenemende mate gezien als het gevolg van een moreel falen van het individu. Armoede werd opnieuw gedefinieerd als een moreel en individueel vraagstuk. Bedelaars en zwervers werden beschouwd als een bedreiging van de geordende gemeenschap; als gevolg hiervan werden ze gecriminaliseerd en gemarginaliseerd. Men verdeelde de armen daarbij in twee soorten: de 'rechte' armen, die buiten hun eigen schuld tot armoede waren vervallen, zoals invaliden, weduwen en wezen en ouden van dagen; en zij die wel konden werken, maar dat niet deden. De eerste categorie moest worden ondersteund, de tweede aan het werk gezet.

De negatieve houding ten opzichte van het armoedevraagstuk is duidelijk zichtbaar in de groeiende, in toenemende mate repressieve, overheidsregulering²⁹. In een tijd dat

de tijd van de Opstand', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XLV (1930) 113-150. Dit beeld wordt bevestigd in H. F. K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren, 1984) 107-153; en S. Marshall, *The Dutch gentry, 1500-1650. Family, faith and fortune* (New York-Westport-Londen, 1987) 93-115. Onderzoek in Henegouwen wijst echter in de richting van de achteruitgang van adellijke inkomsten aldaar: H. G. Koenigsberger, 'Property and the price revolution (Hainault, 1474-1573)' in: *Estates and revolutions. Essays in early modern European history* (Ithaca-Londen, 1971) 166-175.

25 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 142.

26 Over beeldvorming: R. Chartier, 'Les élites et les gueux. Quelques représentations', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXI (1974) 376-388; B. Geremek, *Inutiles au monde. Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)* (Parijs, 1980); P. Burke, 'Perceiving a counter-culture' in: *The historical anthropology of early modern Italy*, 63-75; Tóth-Ubbens, *Verloren beelden van miserabele bedelaars*; Over de realiteit van de armoede: *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVIII (1975) iv, themanummer 'Armoede en armenzorg'.

27 Chartier, 'Les élites et les gueux', 388; Burke, 'Perceiving a counter-culture', 72.

28 C. Lis, H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen-Amsterdam, 1980).

29 Geremek, *Inutiles au monde*, 67-110; Lis, *Armoede en kapitalisme*, 82-96.

heel Europa geteisterd werd door armoede en honger, schreef Juan Luis Vives *De subventione pauperum* (Over de ondersteuning der armen, 1526), waarin een heel programma ter bestrijding van de armoede werd uiteengezet. Het was gebaseerd op een strikt bedelverbod, de verplichting tot werken voor iedereen die daartoe in staat was zonder onderscheid naar geslacht of leeftijd, en centralisatie van alle charitatieve fondsen onder het beheer van het stadsbestuur. Elementen van Vives' ideeën werden in veel steden in de praktijk gebracht, terwijl ook de centrale overheid in 1515 en 1531 plakkaten tegen zwervers en bedelaars uitvaardigde. De achterliggende opvattingen zijn ook zichtbaar in de literatuur. Schelmenromans werden een populair genre. In *Tyl Ulenspieghel* werd de held bijvoorbeeld voorgesteld als een model hoe men *niet* behoorde te leven³⁰. Het populaire *Liber Vagatorum* bevatte een lange catalogus van verschillende typen 'valse' bedelaars, elk voorzien van een eigen exotische naam. Hoewel de auteur schoorvoetend toegaf dat sommige bedelaars misschien toch ondersteund dienden te worden, was de boodschap kennelijk dat de meeste bedelaars bedriegers waren³¹. Ook in de beeldende kunst waren afbeeldingen van bedelaars een veelgevraagd onderwerp. Deze afbeeldingen waren natuurlijk evenmin 'realistisch' als de literaire beschrijvingen van vagebonden; ze bevatten allerlei moralistische boodschappen, waarbij 'armoede' vaak met 'zonde' werd geassocieerd. Volgens Paul Vandenbroeck moet dit genre gezien worden als een soort omgekeerde spiegel, die zijn toeschouwers confronteerde met een (negatieve) bevestiging van de 'burgerlijke' deugden van hard werk, eerlijkheid en een vaste woon- en verblijfplaats³². Voor deze visie is veel te zeggen, maar men moet niet uit het oog verliezen dat er nooit één eenduidig beeld van bedelaars bestond. In het protestantse denken bleef de laat-middeleeuwse taal van de armoede doorleven als een metafoor voor de zondige conditie van de gehele mensheid na de zondeval³³. En de katholieke kerk bleef de liefdadigheid aanbevelen als een probaat middel om de eeuwige zaligheid deelachtig te worden.

Maar dit positieve christelijke beeld van de armen was natuurlijk niet wat Berlaymont voor ogen stond toen hij de edelen als *gueux* betitelde. Voor hem betekenden bedelaars: schooiers, werkschuw tuig, stereotiepe buitenstaanders. Als vagebonden behoorden ze te worden weggestuurd:

Par le Dieu vivant, qui croirait mon conseil, leur requeste serait apostille à belles bastonnades, et les ferions descendre les grez de la court plus vistement qu'ils les ont montez³⁴!

30 L. Gheeraerds, ed., *Het volksboek van Ulenspiegel* (Amsterdam, 1986).

31 H. Boehncke, R. Johannsmeier, *Das Buch der Vaganten: Spieler, Huren, Leutbetrüger* (Keulen, 1987). In 1563 werd in Antwerpen een Nederlandse versie gedrukt met de titel *Der fielen, rabauwen oft der schalcken vocabulaer*; zie V. de Meijere, L. Baekelmans, ed., *Het boek der rabauwen en naaktridders: bijdrage tot de studie van het volksleven der 16e en 17e eeuwen* (Antwerpen, 1914).

32 P. Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars: beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen, 1987); *Idem, Jheronimus Bosch tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem, 1987); Vergelijk L. Reinold, *The representation of the beggar as rogue in Dutch seventeenth-century art* (Ph. D. Diss. University of California, 1981).

33 R. W. Baldwin, "On earth we are beggars, as Christ Himself was"; the protestant background of Rembrandt's imagery of poverty, disability and begging', *Konsthistorisk Tidskrift*, LIV (1985) iii, 125.

34 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 138.

Dat was inderdaad de standaardbehandeling van de 'valse' armen. Door de verbonden edelen verbaal de deur te wijzen, neutraliseerde Berlaymont hun politieke eisen. Maar dat maakt nog steeds niet duidelijk waarom de verbonden edelen meenden dat de term 'bedelaars' hun eigen situatie zo bondig omschreef.

De omvorming van het scheldwoord in een strijdkreet kan worden verklaard als een geval van symbolische inversie of rolomkering³⁵. Het beeld van de omgekeerde wereld — de 'verkeerde' wereld, zoals men dat noemde — was een centraal thema in de vroegmoderne volkscultuur³⁶. Juist het tegendeel te zeggen van wat men in werkelijkheid bedoelde, was (en is nog steeds) een zowel komische als effectieve retorische strategie. Een dergelijke ironische omkering maakte het ook mogelijk ideeën uit te drukken die men onder normale omstandigheden maar beter voor zich kon houden. Carnaval en het zottenfeest waren de aangewezen, maar zeker niet de enige gelegenheid om de wereld op een symbolische en feestelijke wijze op zijn kop te zetten. Zulke feesten waren duidelijke en strikt in de tijd afgebakende gelegenheden om allerlei algemeen aanvaarde maatschappelijke waarden om te draaien en ze op die manier, juist door hun negatie, te bevestigen. Maar de verkeerde wereld diende niet alleen als een veiligheidsklep. Hij liet ook de mogelijkheid zien van een alternatief voor de gevestigde orde³⁷. Carnaval kon dan in opstand omslaan, zoals bijvoorbeeld in het stadje Romans in de Dauphiné in 1579/1580 het geval was³⁸. En tot op zekere hoogte was dit ook wat in de Nederlanden in het Wonderjaar 1566 gebeurde.

De sleutel voor deze interpretatie ligt besloten in de structuur van Pontus Payens verhaal. Telkenmale wees deze erop dat het uitbeelden van de rol van de bedelaars juist in tegenstelling was met het gedrag dat men van een echte edelman mocht verwachten. De edelen droegen, volgens Payen, penningen van lood en tin 'in plaats van rijk met edelstenen bezette sieraden' en zij dronken hun wijn uit een houten nap 'in plaats van gouden en zilveren vaatwerk'³⁹.

Davantage, affin de contrefaire les vrays gueux tant plus au vif, quictarent l'or, le cramoisy et

35 B. A. Babcock, ed., *The reversible word: symbolic inversion in art and society* (Ithaca-Londen, 1978) 14: "Symbolic inversion' may be broadly defined as any act of expressive behavior which inverts, contradicts, abrogates, or in some fashion presents an alternative to commonly held cultural codes, values and norms be they linguistic, literary or artistic, religious or social and political'.

36 M. Bakhtin, *Rabelais and his world* (Cambridge, Mass., 1968); N. Zemon Davis, 'The reasons of misrule' in; *Society and culture in early modern France: eight essays* (Stanford, 1975) 97-123; *Idem*, 'Women on top', *Ibidem*, 124-152; P. Burke, *Popular culture in early modern Europe* (New York, 1978) 185-191; Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustriële Europa* (Hilversum, 1988) 93-104.

37 Davis, 'The reasons of misrule', 123; *Idem*, 'Women on top', 131.

38 E. Le Roy Ladurie, *Le carnaval de Romans: de la Chandeleur au Mercredi des Cendres 1579-1580* (Parijs, 1979). Ten gevolge van de politieke spanningen zagen de autoriteiten in de Nederlanden zich van 1566 af genoodzaakt de viering van carnaval te verbieden. M. Grinberg, 'Les combats de carnaval et de carême'. *Annales ESC*, XXXVIII (1983) 97.

39 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 141, 142-143.

le violet et riches couleurs de tout temps dédiés à la noblesse, et se vestirent de draps gris comme les Cordeliers, portans à leurs chapeaux petites escuelles de bois *au lieu des bagues d'or*⁴⁰.

Deze herhaalde en expliciete tegenoverstelling van symbolen van rijkdom en symbolen van armoede laat zien dat Payen goed bekend was met het vocabulaire van de 'verkeerde' wereld. Het was hem dan ook niet ontgaan dat reeds bij het allereerste begin van de geuzenbeweging, de plechtige aanbieding van het smeekschrift, de juiste orde op zijn kop was gezet:

Le Compromis, signé et approuvé en la maison de Cullembourg, où ils s'étaient assemblez, sortirent en magnifique équipage pour aller en la court, marchant deux de front au long de la grande rue; les gentilshommes marchaient les premiers, et les seigneurs les derniers, de façon qu'un gentilhomme Arthésien qui estoit boiteux, nommé Philippe, seigneur de Balooul à Comaille, marchoit au premier rang, comme s'il eust été conducteur de la troupe, et le seigneur de Bréderode au dernier, ce qui fut remarqué pour un mauvais présage⁴¹.

Het gezelschap werd dus aangevoerd door een eenvoudig landedelman die, net als zovele 'echte' bedelaars, kreupel was: het is niet uitgesloten dat juist deze omstandigheid het woord *gueux* heeft uitgelokt⁴².

Payen vertelt ook hoe de edelen elkaar tijdens hun feestmaal speels met allerlei kerkelijke titels aanspraken, zoals *Monseigneur l'Abbé, Monseigneur le Prévost en Monseigneur le Prieur*⁴³. Hij beschouwde dit als een 'argument très-asseuré de leur mauvaïse intention' — misschien omdat hij bang was dat ze de hand aan de kerkelijke bezittingen zouden slaan. Maar het is ook mogelijk dat de edelen met deze schertstitels verwezen naar de *Abbées de la jeunesse*, jongerengenootschappen die een belangrijke rol bij vastenavondfeesten speelden⁴⁴. Payen legde er dan ook de nadruk op dat de meeste leden van het Compromis vrij jong waren⁴⁵. En het carnavaleske, baldadige karakter van de gelegenheid werd alleen maar versterkt toen de feestgangers wijn over

40 *Ibidem*, 143 (gecursiveerd door mij). Kleuren waren dragers van bepaalde algemeen herkenbare betekenissen. R. van Uytven, 'Rood-wit-zwart: kleurensymboliek en kleursignalen in de middeleeuwen'. *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCVII (1984) 447-469. Rabelais bespote de gewoonte symbolische betekenissen aan kleuren toe te schrijven, evenals de gewoonte van de adel zijn gevolg in uniforme livreeën te kleden op grond van een bepaalde symbolische betekenis die men aan kleuren toeschreef. (*Gargantua et Pantagruel*, boek I, hoofdstuk 9.) Zie hierover ook J. Huizinga, 'Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden' in: *Verzamelde werken* (8 dln.; Haarlem, 1948-1951) III, 144, 336-341.

41 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 134.

42 H. A. Enno van Gelder, 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode' in: *Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw* (Amsterdam-Brussel, 1964) 41.

43 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 142.

44 Davis, 'The reasons of misrule'; R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)* (Parijs, 1978) 173-188.

45 'Il faisoit beau voir ceste belle troupe de gentils hommes, la plus part sans barbe, aultant accords et accomplis, qui se pouvoient trouver en Europe, en tant que plusieurs d'entre eulx, oultre l'exercice des armes, estoient assez bien versez aux bonnes lettres, au demeurant fort escarbillats et ignorans aux manières d'Estat, à cause de leur jeunesse'. Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 130-131.

Voor een goede weergave van deze afbeelding, zie de gedrukte versie.

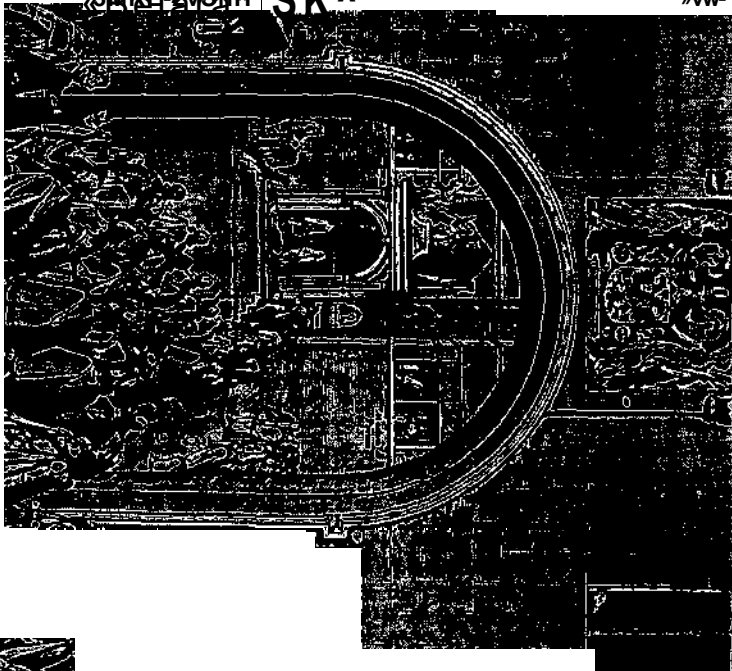
'ËËmm

'f^Sifj» *• 'Ä ':- 6_

sSraSI

'3MKE-2v&fjH SK^

»VW-

Aanbieding van het smeekschrift der edelen, 5 april 1566. Gravure door Frans Hogenberg (Rotterdam, Atlas van Stolk).

elkaar heen begonnen te gooien en hun hoeden onderling omruilden — kennelijk ten teken van onderlinge trouw — en deze *ondersteboven* op hun hoofden zetten⁴⁶.

Historici beschouwen symbolische rolomkering als een fundamenteel aspect van de vroeg-moderne 'volkscultuur'. Dat wil echter niet zeggen dat de elites er niet mee bekend waren. Willem van Oranje was de eigenaar van een wandtapijt met 't schip van sinte Reynuyt', een schertsheilige die werd afgebeeld in een schip met een stel berooide schelmen: een duidelijke variant op het populaire thema van het narrenschip⁴⁷. De adel voelde zich niet te goed om volksfeesten uitbundig te vieren. Oranje schreef aan zijn broer Lodewijk, een van de leiders van het Verbond:

Nous avons tenu la S.-Martin fort joieux, car il y avoit bonne campagne. Monsieur de Bréderode at esté ung jour que pensois certes qu'il y devoit mourir mais il se porte mieux⁴⁸.

Auteurs zoals Erasmus (in de *Lof der Zotheid*) en Rabelais overspanden de kloof tussen volkse cultuuruitingen en een ontwikkeld lezerspubliek. Het is niet uitgesloten dat Payen zich bewust was van dergelijke literaire invloeden op de geuzenbeweging. Hij beschreef een van de vooraanstaande leden van het Compromis, *messire François le Sauvage*, heer van Escobecq, als

L'homme le plus facétieux de la terre ...; s'il fallait rire, c'estoit l'homme au monde qui récréoit le mieux, n'estant jamais despourveu de somets, et propos facétieux puisez es oeuvres de Lucian, Érasme et Maistre François Rabellais⁴⁹.

Symbolische inversie kan dus dienen als de sleutel tot de betekenis van de geuzenbeweging. Maar wat was dan de boodschap die de verbonden edelen wilden overbrengen? Kennelijk beschouwden zij zich niet als de verworpenen der aarde, maar integendeel als de elite van de Lage Landen⁵⁰. Hun *werkelijke* beoordeling van hun maatschappelijke positie brachten zij duidelijk onder woorden in de openingszinnen van het smeekschrift, waarin zij de traditionele trouw van de adel jegens zijn natuurlijke vorst beklemtoonden:

Madame! L'on scait assez que par tout la Christieneté a tousjours esté, comme est encores pour le présent, fort renomé la grande fidélité des peuples de ces Pays-Bas envers leurs Seigneurs et

46 Strada, *De bello Belgico*, 1,213. Van der Haer, *De initiis tumultuum Belgicorum*, 315. Payen vermeldt deze episode niet.

47 Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 56; Vergelijk H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit: literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1979); S. Brant, *Narrenschiff*, F. Zarncke, ed. (Leipzig, 1854; herdruk 1973).

48 Geciteerd in Van Gelder, 'Baileul', 72.

49 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 33-34. Payen kwalificeerde zijn beschrijving door er aan toe te voegen: '... bien est vray qu'il estoit calviniste, mais non pas de ces songereux, chagrins et revèches évangélicques, qui ont ordinairement la face morne, pasle et mélancolicque, signes évidens d'une conscience mal assurée et esprit sans repos'. De bibliotheken van de heer De Hames, een van de verbonden edelen, en van de graaf van Egmond bevatten boeken van Rabelais. Van Gelder, 'Baileul', 46.

50 Dit is ook de interpretatie van het motto op de geuzenpenningen door G. van Loon, *Beschryving der Nederlandsche historienpenningen* (4 dln.; 's-Gravenhage, 1723) I, 86.

Princes naturels, à laquelle tousjours la noblesse a tenu le premier rancq, comme celle qui jamais n'ast espargné ny corps, ny biens, pour la conservation et accroissement de la grandeur d'iceulx⁵¹.

Deze opvatting over hun plaats in de samenleving was volkomen traditioneel en bovendien in overeenstemming met het devies van hun bondgenootschap, 'trouw aan de koning tot aan het dragen van de bedelzak'. Maar het beeld van de buitenstaander, dat impliciet verbonden was met het beeld van de bedelaar, had ook een meer directe politieke betekenis. De verbonden edelen richtten hun aanval niet op de persoon van de koning, maar op wat zij tamelijk vaag 'een stelletje vreemdelingen' (*un tas de gens estrangers*) noemden⁵². Hiermee bedoelden zij ongetwijfeld Granvelle, die uit de Franche Comté afkomstig was, en enkele Spaanse raadsleden van de koning, zoals de hertog van Alva. Hen achtte men verantwoordelijk voor de beslissing van de koning zijn onderdanen in de Nederlanden geen verdere concessies toe te staan⁵³. Niet de edelen waren buitenstaanders, maar de 'valse' raadgevers van de koning, die de soevereiniteit van zijn onderdanen vervingden. Het begrip *un tas de gens estrangers* kwam overeen met het begrip *gueux* zoals Berlaymont dat gebruikte: het verwijderde hun tegenstanders symbolisch van het politieke toneel⁵⁴. 'Vreemdelingen', zo zei men, hadden een beslissende invloed op Filips' Nederlandse politiek, terwijl de ingeboren elite van het land, de adel — in het bijzonder de hoogadellijke leden van de Raad van State — werd buitengesloten. Dat was pas echt de omgekeerde wereld. Door de rol van buitenstaanders te spelen, stelden de edelen deze onwenselijke stand van zaken aan de kaak. En door de wereld nogmaals op zijn kop te zetten, herstelden zij symbolisch de juiste orde.

Het begrip inversie maakt het mogelijk de symbolische wereld van de verbonden edelen te interpreteren. Deze benadering onthult zowel de veelzijdigheid als de dubbelzinnigheid van hun actie. Een nauwkeurige 'lezing' van de door de edelen gebruikte symbolen en attributen laat zien dat de edelen tegelijkertijd op verschillende niveaus verscheidene gecodeerde boodschappen overbrachten. De bekende geuzenpenning is een goed voorbeeld van een dergelijke complexe, uit een aantal lagen opgebouwde, vorm van communicatie. Deze penningen kunnen in verband gebracht worden met een cultureel patroon. Omstreeks 1500 ontstond in Italië de mode eenvoudige afbeeldingen te verzinnen die, voorzien van een pregnant motto, in goud of zilver werden

51 G. Groen van Prinsterer, ed., *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, le serie (8 dln.; Leiden, 1835-1847) II, 80. Op dezelfde wijze spraken de edelen in de oprichtingsakte van het Compromis van december 1565 over 'la vocation à laquelle nous sommes appelléz et au devoir auquel tous fidels vassaulx de Sa Ma^{te} et singulièrement gentilzhommes sont tenus (lesquels à cest effect sont assistans a Sa dite Ma^{te} pour par leurs prompts et volontaires services maintenir son autorité et grandeur et pourvoyant au bien et salut du païs)'. *Ibidem*, 4 (gecursiveerd door mij).

52 *Ibidem*, 2.

53 A. Duke, 'From king and country to king or country? Loyalty and treason in the Revolt of the Netherlands' in: *Reformation and Revolt in the Low Countries*, 183-184.

54 Op dezelfde manier stelden de opstellers van dit document de inquisiteurs in een kwaad daglicht door ze als *gens de néant* voor te stellen. Groen van Prinsterer, *Archives*, II, 3.

uitgevoerd en als sieraad werden gedragen, bijvoorbeeld op een hoed. Zulke penningen noemde men *imprese*, of in het Frans *enseignes*⁵⁵. De combinatie van afbeelding en tekst was vaak buitengewoon raadselachtig. De ingewikkelde combinatie van dergelijke paradoxale ideeën werd een *conchetto* genoemd. De *conchetto* achter het geuzeninsigne was dat zowel de afbeelding als het devies uitdrukten dat de adel de koning tot het einde toe trouw zou blijven. Maar waarom zou hun trouw hen aan de bedelstaf brengen? Omdat de politiek van de koning het land in armoede zou doen vervallen? Dat was inderdaad de boodschap die in de tekst van het *Compromis* van december 1565 te lezen is.

Deze geuzenpenningen waren echter gemaakt van lood, tin, of andere onedele metalen. Morillon stuurde in juni 1566 een loden penning aan Granvelle, met de honende opmerking dat er meer van lood, tin of koper vervaardigd werden dan van goud of zilver, 'affin peult-estre que les Geutz demeurent en leur qualité'⁵⁶. Hiermee verwezen de edelen naar echte bedelaarspenningen, draagtekens van lood of een legering van lood en tin, die de stadsbesturen aan officieel geregistreerde bedelaars konden uitreiken als bewijs dat dezen het recht hadden op bepaalde dagen van de week of maand te bedelen⁵⁷. Maar Payen schrijft dat de edelen hun penning *l'ordre des gueux* noemden: en deze formulering duidt op de oprichting van een ridderorde. Het gemeenschappelijk zweren van een eed wijst in dezelfde richting. De vorm van deze ceremonie was niet ongebruikelijk. In de veertiende en vijftiende eeuw werden meer ridderlijke ordes tijdens feestmalen opgericht, waarbij de deelnemers dan hun trouw betuigden door uit een beker wijn te drinken die werd doorgegeven. Sommige van deze ordes waren spotordes, zoals de orde van de reiger, die als de meest vreesachtige der vogels werd beschouwd: kennelijk een geval van symbolische inversie⁵⁸. De geuzenpenningen als de onderscheidingstekenen van de leden van de orde van de geuzen kunnen worden gezien als een toespeling op de hoogste orde van de Bourgondisch-Habsburgse dynastie, de orde van het Gulden Vlies⁵⁹. De vliesridders droegen een fraai geciseleerd gouden ramsvlies aan een kunstig gesmede gouden keten, bezet met emaillewerk. De 'verkeerde' en speelse evocatie van de orde van het Gulden Vlies was een grap, maar het was tegelijk meer dan een grap. De leden van het Gulden Vlies werden geacht de koning in alle staatszaken raad te geven. De oppositionele leden van de Nederlandse hoge adel zoals Oranje, Hoogstraten, Egmond en Horn waren vlies-

55 H. Miedema, *Kunst historisch* (Maarssen-'s-Gravenhage, 1989) 91-95.

56 Pouillet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, I, 307; Van der Meer, 'Geuzenpenningen', 91-95. Strada vermeldt penningen van was en hout, maar Bor en Van Meteren noemen alleen gouden penningen.

57 Tóth-Ubbens, *Verloren beelden*, 47; afbeeldingen van dergelijke bedelaarspenningen in L. Minard-van Hoorebeeke, *Description des métaux et autres objects anciens des gildes et corps des métiers, églises, etc.* (2 dln.; Gent, 1877-1879) II, 65, 67, 168.

58 Huizinga, 'Herfsttij', 104-110.

59 M. E. J. Baelde, 'De orde van het Gulden Vlies', *Spiegel historiael*, XIX (1984) 169-173; *Schatten van het Gulden Vlies* (tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1987).

ridders, maar naar hun advies werd niet geluisterd. Misschien zou de koning naar de orde van de bedelaars willen luisteren⁶⁰?

De orde van het Gulden Vlies levert weer de sleutel voor de interpretatie van bepaalde andere elementen van het geuzenritueel. Het is bekend dat religieuze plechtigheden, kerkgang en het bijwonen van de mis essentiële onderdelen van de ceremoniën van het Gulden Vlies vormden⁶¹. Tijdens hun feestmaal deden de geuzen een bedelzak over hun hoofd ('comme un scapulier des moines'), hielden een houten nap met wijn 'met beide handen' omhoog en maakten tegelijk een toespeling op brood ('par le sel, par le pain ... etc.'): het is moeilijk voor te stellen hoe men daarbij in de zestiende eeuw *niet* aan de eucharistie zou kunnen denken.

Het zout dat de edelen in hun wijn strooiden, verwijst wellicht naar het sacrament van de doop, waarin zout werd gebruikt. In het Oude Testament was zout een essentieel bestanddeel van alle offerandes. De zuiverende eigenschappen ervan maakten het tot een symbool van onbrekbare trouw en om die reden van eedverbonden, die soms 'zoutverbonden' worden genoemd⁶². Het is ironisch dat ook Alva enkele jaren later een beroep zou doen op de symbolische betekenis van zout, zij het op een geheel andere wijze. In een daad die bijna net zo zwaar beladen was met symboliek als de geuzenbeweging die hij trachtte uit te roeien, liet Alva in mei 1568 het huis van de graaf van Culemborg in Brussel, waar het geuzenmaal had plaatsgevonden, tot de grond toe afbreken; het terrein liet hij vervolgens met zout bestrooien. Dit perverterende gebruik van zout had eveneens een bijbelse oorsprong⁶³.

Strada beschrijft hoe Brederode na het uitbrengen van zijn dronk de geuzenap en -tas achter zijn stoel aan een spijker aan de muur hing, en hoe de edelen die na hem dronken ieder een spijker in de muur sloegen waaraan ze deze attributen bevestigden 'als een wapenschild'⁶⁴. Het is mogelijk dat dit ritueel eveneens verwees naar de kapittels van de orde van het Gulden Vlies, waar de ridders immers elk een eigen zetel hadden waarboven hun familiewapen geschilderd was. Het is echter ook mogelijk dat Strada de juiste toedracht niet precies beschreef en dat het hier ging om de vervaardiging van de zogenaamde 'uniebal'. Nog in de negentiende eeuw was het Rijksmuseum te Amsterdam in het bezit van twee houten ballen, waarin de verbonden edelen elk een spijker zouden hebben geslagen als teken van hun onderlinge trouw⁶⁵.

60 De beslissing van de edelen hun eedgenootschap 'Het Genootschap der Edele Eendracht' (*Nobilis Concordia*) te noemen en de naam 'De Hersteller van de Verloren Vrijheid' (*Instaurator Amissae Libertatis*) die ze Brederode gaven, zijn verdere aanwijzingen dat de edelen een ridderlijke orde oprichtten: Strada, *De bello Belgico*, I, 211. De *poursuivants* van het Gulden Vlies hadden eveneens symbolische namen, zoals 'Humble Requeste', 'Doulce Pensée' en 'Léal Poursuite'. De heraut van het Gulden Vlies, Nicolas de Harnes, werd 'Toison d'Or' genoemd. Hij was een aanhanger van de evangelische beweging en een van de leiders van het Compromis.

61 Huizinga, 'Herfsttij', 99-100.

62 II Koningen 2:20-22; II Kronieken 13:5.

63 Tóth-Ubbens, *Verloren beelden*, 52-55; Richteren 9:45: 'en hij brak de stad af, en bezaaide ze met zout'.

64 Strada, *De bello Belgico*, I, 212. Deze passage niet bij Payen.

65 P. J. J. van Thiel, 'De inrichting van de Nationale Konst-Gallery in het openingsjaar 1800', *Oud Holland*, XCV (1981) 217. Beide objecten zijn reeds lange tijd geleden verloren gegaan.

Het was geen toeval dat de geuzen hun ridderorde oprichtten tijdens een waarlijk gargantuesk feestmaal. Echte bedelaars hadden natuurlijk weinig gelegenheid zich aan een overvloed van voedsel en drank te goed te doen⁶⁶. Maar in de literatuur en de beeldende kunst werden bedelaars — 'valse' bedelaars — juist geassocieerd met onmatig eten en drinken. En dat leidt ons naar nog een ander verband tussen edelen en bedelaars. Net zoals het stereotiepe beeld van de bedelaar hem voorstelde als een valse (dus eigenlijk een rijke) bedelaar, bestond er in de literatuur een topos die de adel als berooid voorstelde. Het cliché van de verarmde edelman is zo oud als de adel zelf. Veel onderzoekers hebben deze literaire voorstelling als realistisch geïnterpreteerd, maar uit onderzoek naar de vermogens, de inkomsten en uitgaven en de levensstijl van de adel blijkt juist hun financiële veerkracht⁶⁷. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat verarmde adel niet voorkwam. Het lijkt er echter op dat dit literaire beeld slechts in overeenstemming te brengen is met een betrekkelijk gering aantal voorbeelden van berooide jonkers. Het beeld van de verarmde adel is uiteraard weer een voorbeeld van symbolische rolomkering. De aan de bedelstaf geraakte edelman, van Falstaff tot Don Quichot, was een geliefd zestiende-eeuws stereotype, juist omdat hij de sociale hiërarchie op haar kop zette. Duidelijk blijkt dit in een populaire picareske novelle als *Lazarillo de Tormes*, waar de held, een bedelaarsjongen, in dienst treedt van een edelman die zo arm is, dat Lazarillo hem moet voeden met de aalmoezen die hij bij elkaar heeft gebedeld: de knecht voedt de meester, de bedelaar de edelman⁶⁸! In vastenavondspelen en -optochten bemanden verarmde edelen de narrenschepen in het gezelschap van andere asociale elementen zoals zwervers en bedelaars⁶⁹. En net als bedelaars werden edelen voorgesteld als notoire dronkelappen en veelvraten, waardoor ze schulden opliepen en genoopt werden hun landerijen en heerlijkheden te belenen en tenslotte te verkopen. Of, zoals Erasmus het uitdrukte:

Tenzij je een goed dobbelaar bent, een bekwaam kaartspeler, een verdorven hoerenloper, een zware drinker, een roekeloze verkwister, een bankroetier die het geld van anderen er doorjaagt, en bovendien versierd met de Franse pokken — zal niemand geloven dat je een ridder bent⁷⁰.

Zoals we al hebben gezien wezen Pontus Payen, Granvelle en andere tijdgenoten die de naam 'geuzen' wilden verklaren op de volgens hen reële armoede van de adel. Maar

66 In sommige steden werden zwervers voor het begin van de carnavalstijd verwijderd. Muchembled, *Culture populaire*, 180.

67 Zie boven, noot 24 en J. H. Hexter, 'The myth of the middle class in Tudor England' in: *Reappraisals in history* (Londen, 1961). Een revisionistische interpretatie van het fortuin van de Franse *noblesse d'épée* geeft James B. Wood, *The nobility of the 'election' of Bayeux, 1463-1666: Continuity through change* (Princeton, 1980).

68 Eerste uitgave Antwerpen 1554. M. Alpert, ed., *Two Spanish picaresque novels* (Harmondsworth, 1969) hoofdstuk 3.

69 Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit*, 257-258. Ofschoon Pleij zich bewust is van de moralistische betekenis van de omkering van waarden in satirische teksten, interpreteert hij merkwaardig genoeg de beschrijving van decadente adel als realistisch: *Ibidem*, 198-200.

70 Desiderius Erasmus, 'Colloquia familiaria' in: *Opera omnia*, Johannes Clericus, ed. (Leiden, 1703-1706; herdruk Hildesheim, 1961-1962) I, 836.

onze kroongetuige Payen geeft een literaire draai aan zijn beschrijving die erop wijst dat hij de werkelijkheid door een humanistische bril bezag. Hij vergeleek de verbonden edelen met rebellen uit de oudheid:

En semblables termes estoient réduits les affaires de Catilina, Ceteque, Lentule, et autres de leur faction, quand ils entreprendrent de permuter Testat de la République Romaine durant le consulat de Ciceron⁷¹.

Door de edelen als arm af te schilderen pretendeerden de zestiende-eeuwse *gens de lettres* geen nauwkeurige empirische beschrijving van de werkelijkheid te geven. Ze legden een verband met de klassieke oudheid en bewogen zich daarmee binnen een literaire traditie die door hun lezers werd herkend en als zinvol werd ervaren. En bovendien: als Brederode een Catilina was, maakte Payen zichzelf, door hem aan de kaak te stellen, niet tot een Cicero?

Met hun bedelzakken en grijze kleren waren de geuzen niet alleen bedelaars, maar tegelijk ook bedelmonniken. Dat viel tijdgenoten onmiddellijk op. Hoppers beschreef de bedelzak die op de geuzenpenningen was afgebeeld als 'une besace des cordeliers' en volgens Payen droeg Brederode de bedelzak tijdens het feestmaal 'en guise d'un scapulaire de moine'. En zowel Payen als Van Meteren beschreven de verbonden edelen en hun gevolg als in het grijs gekleed 'comme les cordeliers'⁷². Net als het beeld van de bedelaar, was het beeld van de bedelmonnik voornamelijk negatief. Katholieke geschiedschrijvers hebben er terecht op gewezen dat de bedelordes lang niet in die mate in verval waren geraakt als men in de zestiende eeuw wel beweerde⁷³. Maar het gaat hier juist om die beweringen en niet om de feiten. De geringe populariteit van de bedelordes hangt mogelijk samen met de veranderende houding jegens armoede en bedelaars in het algemeen. Onder de bedelordes waren de franciscanen in het bijzonder gehaat, omdat ze met de kettervervolgingen werden geassocieerd⁷⁴. De vermomming als minderbroeders voegde een nieuwe dimensie toe aan de verkeerde wereld van de verbonden edelen. Zij hadden een smeekschrift tegen de inquisitie ingediend; sommigen van hen waren enthousiaste pleitbezorgers van de evangelische beweging; en toch speelden ze hier de rol van de felste bestrijders van de nieuwe religie. Die vermomming was overigens geheel in overeenstemming met de feestelijke gelegenheid en de overdaad aan voedsel en drank. Stonden de franciscanen niet bekend als onverbeterlijke drinkebroers en smulpapen?

Als bedelaars en bedelmonniken waren de geuzen tevens pelgrims. Daarop wezen de houten bedelnapjes en pompoenvormige pelgrimsflesjes aan hun hoeden. Deze

71 Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 30. Vergelijk E. Marx, *Studien zur Geschichte des Niederländischen Aufstandes* (Leipzig, 1902) 112-123.

72 Wauters, *Mémoires de Viglius et de Hopperus*, 311; Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 140, 143; Van Meteren, *Historiën der Nederlanden*, f. 37 v°.

73 R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht-Antwerpen, 1954) 335.

74 *Ibidem*, 339-341; J. J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962) 73-76; J. Scheerder, *De beeldenstorm* (Bussum, 1974) 81; Rabelais, *Gargantua et Pantagruel*, boek III, hoofdstuk 22.

verwezen naar pelgrimsinsignes, die eveneens aan de hoed gedragen werden en die, net als de geuzenpenningen, van lood en tin vervaardigd waren⁷⁵. Dit beeld lokte een katholieke tegenbeweging uit. Geïnspireerd door de geuzenbeweging verschenen regeringsgetrouwe edelen onder leiding van de hertog van Aarschot in het openbaar met pelgrimstekens op hun hoeden. Aan de voorzijde vertoonden deze medailles een afbeelding van Christus als *Salvator Mundi*, aan de keerzijde de zogenaamde Onze Lieve Vrouwe van Halle. Deze in Henegouwen gelegen bedevaartplaats was een centrum van Mariaverering in de Nederlanden en had tevens een speciale betekenis voor de Bourgondisch-Habsburgse dynastie⁷⁶. Men kan in deze anti-geuzenpenningen, zoals ze genoemd werden, dus een omkering van een omkering zien, of een poging van de regeringsgetrouwe edelen de wereld weer rechtop te zetten.

Strada vermeldt dat de verbonden edelen hun baarden afschoren en lange snorren lieten groeien 'met de punten omhooggedraaid naar de Turkse mode'⁷⁷. Op een in deze tijd vervaardigde tekening staat inderdaad een edelman afgebeeld met een grijze mantel, een geuzenpenning en een houten bedelnap, en een reusachtige omhoog gedraaide knevel (afbeelding). Huizinga heeft erop gewezen dat haar en baarden een bijzondere betekenis hadden in laatmiddeleeuwse geloften. Enkele jaren later zou Lumey, een van de verbonden edelen, een eed afleggen dat hij zich niet zou scheren tot de dood van de graaf van Egmond gewroken zou zijn⁷⁸. Maar de bronnen hebben het over *Turkse* snorren. Wat bedoelde men hiermee? Net als het beeld van de bedelaar, was het beeld van de Turken dubbelzinnig⁷⁹. Enerzijds werd de Turk stereotiep voorgesteld als bloeddorstig, wreed en verraderlijk. Door middel van inversie symboliseerde hij beschaving, of de beheersing van zinnelijke verlangens. Turken waren derhalve een variatie op het thema van de buitenstaander. Aan de andere kant was het algemeen bekend dat de Turken, ofschoon ongelovigen, tolerant waren ten aanzien van andere godsdiensten. Onder hun gezag konden christenen en joden in vrede leven en zelfs hun godsdienst uitoefenen. Dit argument werd gebruikt in de discussie over het godsdienstvraagstuk. In Frankrijk en de Nederlanden werden de Turken in positieve zin vergeleken met katholieke vorsten die andersdenkenden vervolgden. Deze dubbelzinnig-

75 R. M. van Heeringen, *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens* (Zutphen, 1987).

76 Tóth-Ubbens, *Verloren beelden*, 39-42; Strada, *De bello Belgico*, I, 214-215.

77 *Ibidem*, 214. Strada's eigen verklaring luidde 'dat zij hun armzalige aanschijn van bedelaars wilden verheffen door een woest aangezicht en dat ze zich tegelijk deemoedig en vreesaanjagend wilden voordoen' ('credo ut vilem eam mendicantium speciem ferocitate oris attollerent: seque simul supplices, simul metuendos ostenderent'). Voor hem waren bedelaars dus armzalig en deemoedig, Turken woest en vreesaanjagend.

78 Huizinga, 'Herfsttij', 106-107.

79 M. E. H. N. Mout, 'Calvinoturcisme in de zeventiende eeuw: Comenius, Leidse oriëntalisten en de Turkse bijbel', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCI (1978) 580; *Idem*, 'Turken in het nieuws. Beeldvorming en publieke opinie in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCVII (1984) 362-381; *Idem*, 'Im Osten lauert der Türke. Die ältesten gedruckten niederländischen Berichte über die Türkei' in: J.-L. Bacqué-Grammont, e. a., ed., *Türkische Miscellen. Robert Anhegger Festschrift* (Istanbul, 1987); F. Lestringant, 'Guillaume Postel et l'"obsession Turque"' in: G. Trédaniel, *Guillaume Postel. Actes du colloque international d'Avranches, 5-9 septembre 1981* (Parijs, 1985) 265-298; Burke, *Popular culture*, 167.

Een lid van het verbond der edelen in grijs livrei, met geuzenpenning, bedelnap, zwaard, pistool en 'Turkse' snor. Bovenaan de beide zijden van de geuzenpenning. Anonieme gekleurde pentekening (Den Haag, Rijksarchief Zuid-Holland, Handschriftenverzameling, inv. no. 1672).

heid is van fundamenteel belang bij de interpretatie van de 'Turkse' snorren van de geuzen. Enerzijds lag de rol van Turken in het verlengde van de rol van bedelaars door de (geïnverteerde) beklemtoning van de elitaire waarden van fatsoen, zelfbeheersing en beschaving. Tegelijkertijd verwees deze rol echter naar het politieke ideaal van religieuze verdraagzaamheid, dat ten grondslag lag aan het politieke programma van het Compromis. Maar er zat nog een andere kant aan het beeld van de Turken. De geuzen tooiden zich niet alleen als ongelovigen, maar ook als de gevaarlijkste tegenstander van hun vorst. Dat riekte naar hoogverraad. In 1565 had Brederode zich vrolijk gemaakt over de blokkade door de Turken van Malta en in een latere fase van de Opstand zou Willem van Oranje het initiatief nemen bij de Porta militaire hulp te zoeken⁸⁰. In 1566 moeten de verbonden edelen echter het meest aan godsdienstige verdraagzaamheid hebben gedacht. In een brief waarin hij tegen de kettervervolgingen protesteerde, schreef Daniel D'Esquerdes, een van de leden van het Compromis, dat hij 'se rendrait plus tost tributaire au Turcq que de vivre contre sa conscience et estre traicté selon iceulx placcards'⁸¹. En enkele maanden na de aanbieding van het smeekschrift werd dezelfde gedachte opnieuw door middel van een penning uitgedrukt. Bij de hagepreken in de omgeving van Antwerpen droegen de evangelischen halve-maanvormige draagtekens met de tekst 'En despit de la mes. Liever Turcx dan Paus'⁸². Dit moet natuurlijk in de eerste plaatse als een sarcastische anti-roomse leuze worden geïnterpreteerd, maar één die wel degelijk naar een politieke realiteit verwees.

Hoe oorspronkelijk waren de geuzen met hun verkleedpartij? Het dragen van speciale attributen of kleuren als een teken van politieke partijkeuze had een lange traditie in de Lage Landen⁸³. In meer directe zin drukte de rol van 'geuzen' echter uit dat de leden van het Compromis zich als de opvolgers van de Liga van de hoge adel beschouwden. De strijd van de Liga tegen Granvelle had tegen het einde van het jaar 1563 zijn hoogtepunt bereikt. In december van dat jaar besloten de *grands seigneurs* — opmerkelijk genoeg eveneens tijdens een rijk voorziene maaltijd — dat zij hun gevolg in uniforme livreeën zouden kleden⁸⁴. Dit was een publieke manifestatie van hun macht. De nieuwe livreeën bestonden uit een eenvoudige broek en doublet met lange afhangende mouwen, geweven van een grove grijze stof. Als embleem koos de oppositionele adel zich een narrenkop, die op de mouwen werd geborduurd. Algemeen interpreteerde men de soberheid van deze kostuums als een bespotting van het weel-

80 Fruin, 'Het voorspel', 358-359; Mout, 'Calvinoturcisme', 578-579.

81 Geciteerd in Van Gelder, 'Baillleul', 62.

82 M. de Man, 'De oorsprong der zilveren manen', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor munt- en penningkunde*, V (1897) 22-25; Van Loon, *Nederlandsche historiepenningen*, I, 912; S. Wigtersma, 'De draagtekens van het jaar 1566', *De vrije Fries*, XX (1906) 261-309; R. Fruin, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574' in: *Verspreide geschriften*, II, 455-456.

83 M. Carasso-Kok, 'Der stede scut. De schutterijen in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw' in: M. Carasso-Kok, J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle-Haarlem, 1988) 24; Gachard, 'Note sur l'origine du nom de gueux', 141.

84 Over het narrenlivree Motley, *The rise of the Dutch Republic*, I, 427-430; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 341-342; Fruin, 'Het voorspel', 331-332; Marx, *Studien zur Geschichte des Niederländischen Aufstandes*, 467-471.

derig aangeklede gevolg van Granvelle. En in de narrenkoppenzag men eveneens een karikatuur van Granvelle met zijn rode kardinaalshoed⁸⁵.

Nog meer dan de bedelaar was de nar een centraal figuur in de voorstelling van de 'verkeerde' wereld⁸⁶. De nar vormde de ontkenning van de waarden van wijsheid, bedachtzaamheid, waardigheid en decorum. Door de uit deze waarden voortvloeiende normen te overtreden, vestigde hij er de aandacht op en bevestigde aldus het belang ervan. De nar was de enige figuur aan het hof die de hofetiquette met voetenkon treden. Als enige van het dienstpersoneel kon hij op familiere wijze met zijn meester omgaan, en hem zelfs tegenspreken. De ontkenning van de omgangsvormen en de gezagsverhoudingen aan het hof werden aldus gefixeerd in één persoon, die als het ware boven de wet stond. Daarmee werd eventueel verzet onmogelijk gemaakt en werden de verticale gezagsstructuren bevestigd. Maar de nar zou geen bewoner van de verkeerde wereld zijn geweest, als zijn beeld geen dubbele bodem bevatte. De kritiek van de nar op zijn heer werd in de denkwereld van de omgekeerde wereld weliswaar geneutraliseerd, maar was intussen toch maar geuit. Net als de andere instituten van de omgekeerde wereld, deed de nar suggesties voor alternatieven voor de gevestigde orde.

Door zich te associëren met de figuur van de nar, staken de hoge edelen de draak met Granvelle, die ze als een zot voorstelden. Maar tegelijk bevatte het beeld van de nar misschien ook een commentaar op hun eigen positie ten opzichte van de vorst. In de Raad van State leverden de hoge edelen kritiek op diens beleid in de Nederlanden. De koning nam hun advies echter niet serieus: hij behandelde hen als narren. En in plaats van te luisteren naar de hoge adel, zijn vazallen die hem krachtens recht en traditie moesten bijstaan, liet hij zich leiden door een zot. Inderdaad: de wereld op zijn kop.

Margaretha probeerde Granvelle tegen deze nieuwe aanval van de Liga te beschermen en verbood het narrenmotief te gebruiken. De hoge heren waren dus genoodzaakt een nieuw symbool te bedenken. Zij kozen nu voor een pijlenbundel, maar zelfs dat op het eerste gezicht onschuldige motief was niet vrij van dubbelzinnigheid: volgens henzelf stond het symbool voor eendracht, terwijl hun tegenstanders er een samenzwering in zagen⁸⁷.

Het is duidelijk dat de geuzen in 1566 direct aansloten bij het actierepertoire van de Liga tegen Granvelle. De grijze kostuums van de geuzen riepen de sobere livreeën van de Liga in herinnering. Bovendien was er een subtiele samenhang tussen narren en bedelaars. Beiden waren de verpersoonlijking van 'de andere', de buitenstaander. Waren bedelaars een metafoor voor noeste arbeid, narren drukten de waarden van rede

⁸⁵ Payen beschreef deze episode als volgt: D'autre part, les serviteurs du comte d'Egmont, Homes, Hoochstraete, et de la plus part des seigneurs gentilhommes de la court, qui faisoient profession d'estre amys et serviteurs au comte d'Egmont, portoient casaques semez de testes de fols et chapperons rouges que vous eussiez aussitost pris pour testes de Cardinaux'. Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 60. In Kamerijk liep de bevolking rond met marotten met het hoofd van Granvelle erop: Davis, 'Reasons of misrule', 119.

⁸⁶ A. C. Zijderveld, *Over narren en hun gespiegelde werkelijkheid* (Deventer, 1985).

⁸⁷ Tweeduizend mouwen met narrenkoppen waren al vervaardigd toen de grandes besloten het narrenembleem terug te trekken. Het nieuwe livree werd in de zomer van 1566 nog gedragen. Over de pijlenbundels zie Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 62-63.

en zelfbeperking uit. Beide rollen kunnen — evenals de rol van Turken — worden beschouwd als een projectie van het waardenpatroon van de elite in een anti-wereld met anti-waarden.

De continuïteit tussen de Liga en het Compromis ontging de tijdgenoten niet. Pontus Payen schreef:

Si les seigneurs de la court estoient magnifiques en banquets, masquerades et folles despendances, croyez que la plus part des gentilshommes les suivoient à la trache: car les petits sont ordinairement les singes des grands⁸⁸.

Filips' informant in de Nederlanden, Fra Lorenzo de Villavicencio geloofde dat de Liga en het Compromis één en dezelfde organisatie waren⁸⁹. En Granvelle meende eveneens dat de Liga die zijn val had teweeg gebracht, in december 1565 'vernieuwd' was, een opvatting die gedeeld werd door de proost Morillon⁹⁰.

De identificatie van Liga en Compromis is om nog een andere reden niet verbazingwekkend. De meest vooraanstaande leden van het Compromis, Brederode en Culemborg, waren eveneens leden van de Liga, die na het vertrek van de kardinaal niet was opgeheven⁹¹. Brederode was degene geweest aan wiens fantasie de ceremonie met de bedeltas en -nap ontsproten was; en juist hij had tijdens het hoogtepunt van de campagne tegen Granvelle een soortgelijke rol gespeeld. Hij was in die tijd geregeld verkleed als kardinaal — soms ook als franciscaner monnik — in het openbaar verschenen. De heer van Lumey en zijn gevolg deden met hem mee; in plaats van een veer droegen zij een vossestaart op hun hoed.⁹² Het is duidelijk dat Brederodes grauwe monnikspij in 1566 in de geuzenmantels materialiseerde, maar wat was de bedoeling van de vossestaarten?

Vossen waren bijzonderrijk aan betekenis⁹³. In de literatuuren de beeldende kunsten stonden vossen voor sluwheid en verraad, voor oneerlijkheden vleierij. De vos werd dan ook algemeen als een symbool voor Granvelle gezien, niet alleen door deze weinig fraaie karaktertrekken, maar ook door de kleur van diens kerkelijke gewaad. Daar bovenop kwam nog de associatie met Granvelles vroegere protégé Simon Renard, die nu echter zijn aartsvijand was geworden⁹⁴. Enkele maanden na het vertrek van de kardinaal werd dit alles nog eens dramatisch duidelijk gemaakt in een charivari-

⁸⁸ Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 29.

⁸⁹ Villavicencio aan Filips, 1 mei 1566, Archivo General de Simancas, Secretaria de Estado, Negociación de Flandres, legajo 526, f. 143; Algemeen Rijksarchief Brussel, Collectie Microfilms, no. 1039. Ik dank deze verwijzing aan Gabrielle Dorren.

⁹⁰ Pouillet, *Correspondance Granvelle*, I, 149, 248.

⁹¹ Fruin, 'Het voorspel', 333.

⁹² Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 59. Zoals gebruikelijk stond Payen klaar met een verklaring: 'voulant signifier par ceste emblème que le grand regnard et les regnardeaux y laisseraient un jour les queues, ainsi appelloit-on le Cardinal, le Seigneur de Berlaymont, le Président Viglius et conseillers du Conseil Privé et ams du dit sieur Cardinal'.

⁹³ Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 339-346.

⁹⁴ Henne, *Mémoires de Pontus Payen*, I, 59-60; Marx, *Studien zur Geschichte des Niederländischen Aufstandes*, 316-344.

achtige ceremonie. In juni 1564 organiseerde de graaf van Mansveld een toernooi ter ere van de doop van zijn zoon. Een van de attracties was een maskerade. Tot verbazing — maar ongetwijfeld ook tot vreugde — van het publiek betraden drie mannen de arena. Eén van hen, gekleed in het rood en getooid met een kardinaalshoed, reed te paard. Hij werd voorafgegaan door een man gekleed als een heremiet, 'met zijn tanden knagend op een rozenkrans'. Achter de kardinaal liep de duivel, die diens rijdier afroste met een zweep van vossestaarten ('caudis vulpinis'). Toen deze burleske groep de plaats bereikte waar het toernooi gehouden werd, werd de kardinaal verjaagd en met stokslagen ritueel om het leven gebracht, terwijl zijn mantel werd verscheurd⁹⁵.

Pieter Bruegel, Dansende bedelaars (1568). De bedelaars dragen witte, scapulierachtige gewaden waarop vossestaarten bevestigd zijn, en bellen als teken van zothed (Parijs, Louvre).

⁹⁵ Ch. Weiss, ed., *Papiers d'état du Cardinal de Granvelle* (9 dln.; Parijs, 1841-1852) VIII, 76-77, 93-94, waar Morillon twee niet in alle details gelijke verslagen van deze gebeurtenis geeft. Vergelijk Motley, *The rise of the Dutch Republic*, I, 447-448.

Vossestaarten vormden eveneens een verbinding tussen bedelaars en narren: ze deden dienst als symbolen van dwaasheid en als attributen van bedelaars. Een uit 1568 stammend schilderij van Bruegel laat een macabere groep dansende kreupele bedelaars zien, gekleed in een scapulierachtig kledingstuk waaraan vossestaarten bevestigd waren. Gezien het jaar van ontstaan heeft men dit schilderij wel geïnterpreteerd als Bruegels commentaar op de geuzenbeweging. Het thema was echter niet nieuw. Vrijwel precies dezelfde scène is te zien in zijn 'Strijd tussen carnaval en vasten', dat uit 1559 dateert. Bovendien is aangetoond dat vossestaarten en bedelnappen ook al vóór die tijd een traditie in de carnavalsiconografie vormden⁹⁶.

Pieter Bruegel, De strijd tussen carnaval en vasten (1559), detail met dansende bedelaars. Een van de bedelaars draagt een mantel met vossestaarten (Wenen, Kunsthistorisches Museum).

⁹⁶ Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 341 ; Tóth-Ubbens, *Verloren beelden*, 73 ; S. J. Gudlaugsson, 'Wat heeft Pieter Bruegel met zijn 'bedelaars' bedoeld?', *Mededelingen van het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie*, II (1947) 32-35.

Bedelaars, Turken en narren: drie verschillende symbolen voor 'de andere', de buitenstaander. Als bedelaars probeerde Berlaymont de edelen van het smeekschrift symbolisch buiten de deur te zetten. Door zich de geuzennaam toe te eigenen beklemtoonden de edelen juist hun verheven maatschappelijke positie en brachten zo de tegenovergestelde boodschap over. Maar het idioom van de 'verkeerde wereld' stelde hen in staat verschillende andere boodschappen mee te smokkelen, die heel wat minder gezagsgetrouw waren. Als bedelaars, met de implicatie van buitenstaanders, laakten ze de 'valse' raadgevers van de koning als de werkelijke buitenstaanders. Door een spotridderorde op te richten handelden ze weer als echte edelen, parodieerden ze de eucharistie en stelden ze de politieke onmacht van de vliesridders aan de kaak. Als bedelmonniken gaven ze lucht aan hun anticléricale gevoelens; als Turken bekritiseerden ze de godsdienstpolitiek van de koning en speelden ze intussen met de gedachte aan verraad.

De verkeerde wereld van de geuzen was een grap — en geen grap is onschuldig⁹⁷. Zowel door de burleske vorm van deze actie als door haar politieke inhoud profileerde het Compromis zich als de opvolger van de Liga tegen Granvelle. Maar het meest opvallende kenmerk van de symbolische wereld van de geuzen was toch zijn verbazingwekkende veelzijdigheid. Door de rol van 'geuzen' te spelen, met zijn verschillende, dubbelzinnige en soms tegenstrijdige lagen van betekenis, konden de edelen een groot aantal verschillende boodschappen overbrengen. Zowel de beschrijving door Pontus Payen als de brede maatschappelijke aantrekkingskracht van de geuzenbeweging wekken de indruk dat deze boodschappen voor tijdgenoten niet geheel en al onbegrijpelijk waren.

97 Vgl. M. Douglas, 'Jokes' in: *Implicit meanings: essays in anthropology* (Londen, 1975) 90-114.

Bijlage: het feestmaal der geuzen

Bron: A. Henne, ed., *Mémoires de Pontus Payen* (2dln.; Brussel-Den Haag, 1861) I, 140-144.

Quand ils furent à table, se prindrent à jouer des gobelets, à qui mieux, voidans les grandes coupes d'or et d'argent doré plaines de bon vin, sans oublier de boire à la santé du prince d'Orange et comte d'Egmont, et après que le vin eust eschauffé leurs cerveaux, Bréderode, qui estait des mieux pensez, fit signe aux convivans de faire silence. Ce qu'estant fait se print à leur raconter à haulte voix les propos que le seigneur de Berlaymont avoit tenu des messieurs les confédérez, et le beau et vénérable nom de gueux qu'il leur avoit donné. Et bien, dict-il, puisque nous sommes gueux, c'est bien raison que nous portions besaches, et beuvons en platteaulx de bois: et au mesme instant l'un de ses paiges luy apporta une besache qu'il vestit en guise d'un scapulaire de moine, et print à deulx mains une grande vilayne escuelle ou jatte de bois plaine de vin, et l'ayant vuidé vaillamment d'une haleine, la fit remplir et présenter à son voisin, s'escriant à haulte voix: J'ay beu à la bonne grâce des gueux, vive les gueux! Son voisin vestit la dite besache et beut le coup comme avoit fait Bréderode, et pendant qu'il beuvoit, toute la compagnie crioit à gorge deployé: Vive les gueux! ce que fut observé par tous les convivans chacun en son ordre, faisans serment de maintenir constamment leur confédération, vivre et mourir l'ung pour l'autre, avecq une cérémonie la plus folle et ridicule dont jamais j'ouys parler. Car celuy qui avoit la besache, tenant l'escuelle de bois en la main, jectoit du scel dans le vin, prononchant certain vers françois forgé au mesme instant:

Par le sel, par le pain, par la besache,
Les gueux ne changeront quoy qu'on fasse.

Vous eussiez veu lors escuelles et plateaux de bois troter sur table au lieu de coupes d'or et d'argent. Et si messieurs les paiges estaient diligens à les emplir, les maistres estaient encoire plus vaillans à les vuider, sans oublier de crier à chascun coup: Vive les gueux.

L'on diet en commun proverbe qu'il n'est géhanne que le vin, parce qu'il nous fait souvent mettre en évidence les choses que nous tenons les plus secrètes, comme firent à ce malencontreux banquet aucuns des dits confédérez, que je ne veulx nommer pour les respect de leurs parens, lesquels, non contens d'avoir quicté en général le nom de Gentilhomme pour prendre celluy de gueux, laissèrent aussy en particulier les tiltres des seigneuries qu'il soloient porter, se faisans nommer l'un Monsieur l'Abbé, l'autre Monsieur le Prévost et Monsieur le Prieur de certains lieux, argument très-assuré de leur mauvaise intention.

Le soupper bien advance, le prince d'Orange, le comte d'Egmont et Hornes qui avoient souppé avec le comte des Mansfelt, survindrent et beurent une fois à la bonne compagnie, qui faisoit cependant résonner ces mots: Vive le Roy, vive les gueux, si hault que vous n'eussiez ouy Dieu tonner. Que diray-je davantage? Us se trouvèrent tant honnorez du nom de gueux, qui toutes fois debvoit suffir pour les faire rougir de honte, qu'ils inventèrent là dessus une devise de mesme: Fidèle au Roy jusques à porter la besache.

Icelle devise estait engravée en médailles de plomb et estain qu'ils portaient au col au lieu de bacques enrichies de pierreries, où estait d'un costé l'effigie du Roy, et ces mots à l'entour: FIDÈLES AU ROY, et de l'autre costé deulx mains qui signifioient foi, pardessus une besache avec le surplus de la devise: JUSQUES A PORTER LA BESACHE, et appeloient le dit médaille l'ordre des gueux.

Deuise à la vérité qui conuenoit très-bien a la plus part d'entre eulx qui auoient follement dissipé leurs biens, se trouuans réduits à tels termes qu'il leur falloit faire de deuix choses l'une, ravir le bien d'aultruy pour entretenir leur train, ou bien mandier leur pain d'huis en huis avec besaches. Davantage, affin de contrefaire les vrays gueux tant plus au vif, quictarent l'or, l'argent, le cramoisy et le violet et riches couleurs de tout temps dédiées à la noblesse, et se vestirent de draps gris comme les Cordeliers, portans à leurs chappeux petites escuelles de bois au lieu des bagues d'or.

Willem III en de *exclusion crisis*, 1679-1681

W. TROOST

Inleiding

Na het herstel van de Engelse monarchie in 1660 hadden de eerste verkiezingen onder het nieuwe bewind van Karel II in januari 1661 zo'n grote meerderheid aan vurige royalisten opgeleverd dat Karel II de hoop had uitgesproken 'to keep them till they got beards'¹. Geleidelijk aan echter was de relatie tussen koning en politieke natie verslechterd en toen het Engelse Lagerhuis op 21 mei 1679 uiting gaf aan zijn grote wantrouwen tegenover de katholieke troonopvolger Jacobus door hem met 207 tegen 120 stemmen bij 170 onthoudingen van de troonopvolging uit te sluiten, bereikte de verstandhouding tussen Karel II en zijn parlement een dieptepunt.

De koning besloot in juli 1679 zijn weerbarstige parlement te ontbinden, maar ook het nieuw gekozen Lagerhuis zette Karel II onder enorme druk om hem met uitsluiting van zijn broer te laten instemmen. De Engelse koning toonde zich weliswaar bereid een aantal concessies te doen, maar aan de successierechten van Jacobus wilde Karel niet tornen. Na twee jaar politieke strijd slaagde Karel erin zijn opposenten in het Lagerhuis te verslaan zodat de poging om Jacobus van de troonopvolging uit te sluiten als mislukt beschouwd kon worden.

In tweërlei opzicht was stadhouder Willem III geïnteresseerd in het verloop van wat in de Engelse geschiedenis als de *exclusion crisis* bekend staat. Na de vrede van Westminster in 1674 tussen Engeland en de Republiek had Willem III alles in het werk gesteld Karel II in zijn anti-Franse bondgenootschap op te nemen. Begin 1678 leek Willem daar ook in te slagen, maar op het beslissende ogenblik koos de francofiële Karel II toch voor een neutrale buitenlandse politiek. Willem III gaf de hoop op een bondgenootschap met Engeland echter niet op. Openlijke ruzie tussen de koning en zijn parlementariërs over de vraag wie Karel mocht opvolgen, zou een slagvaardig — en voor de Republiek liefst gunstig — buitenlands beleid onmogelijk maken. Daarom drong Willem er tijdens de *exclusion crisis* bij de strijdende partijen voortdurend op aan zich met elkaar te verzoenen.

Als kleinzoon van Karel I en echtgenoot van Mary, de oudste dochter van Jacobus, was Willem bovendien ook zelf partij in de *exclusion crisis*. Mocht het parlement erin slagen Jacobus van de troonopvolging uit te sluiten — en lange tijd leek het er op dat Karel voor de druk van de oppositie zou bezwijken — dan diende Willem zijn eigen rechten veilig te stellen tegenover de aanspraken van de hertog van Monmouth, Karels oudste onwettige zoon die in 1649 geboren was uit zijn verhouding met Lucy Walters.

Welke rol Willem in dit conflict speelde en met welke Engelse politici hij daarbij in contact kwam, staat in het nu volgende centraal².

1 K. Feiling, *A history of the tory party, 1640-1714* (Oxford, 1924) 106.

2 Professor Schöffner stelt in 'Het grote waagstuk. De overtocht van prins Willem III naar Engeland in 1688' in: A. G. H. Bachrach, e. a., ed., *Willem III de stadhouder-koning en zijn tijd* (Amsterdam, 1988) 16 dat Willem zich bij de *exclusion crisis* van enige bemoeienis heeft onthouden. Ik hoop aan te tonen dat dit onjuist is.